

شاعری اهل بیت علیهم السلام از منظر تاریخ و روایات

باقر قربانی ززین^۱

چکیده: شعر در ادبیات جهان مقامی بس والا دارد، در میان قوم عرب نیز شاعر بسان رئیس قبیله رأیی نافذ داشت. با نزول قرآن کریم مخالفان دین و پیامبر قصد داشتند که با انتساب پیامبر صلی الله علیه و آله به شاعری اساس وحی را متزلزل سازند. از این رو قرآن کریم به صراحت شاعر و کاتب بودن پیامبر را نفی می کند. از دیگر سو پیروان شاعران را گمراهان می داند مگر شاعرانی که ایمان آورده و نکوکار باشند. در این میان با توجه به این مباحث آیا می توان گفت که اهل بیت علیهم السلام شعر می سرودند؟ منابع دست اول تاریخی و روایی ابیاتی را از آن حضرات نقل کرده اند. واکاوی نظری شاعری اهل بیت علیهم السلام و مباحث مطرح شده در این منابع و برخی تفاسیر قرآن کریم اساس این نوشتار را تشکیل می دهد.

کلیدواژه ها: قرآن، پیامبر صلی الله علیه و آله، شعر، سروده های اهل بیت علیهم السلام، منابع تاریخی و روایی.

* دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲.

۱. استاد گروه زبان و ادبیات عربی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مقدمه

شعر بر روح و جان آدمیان تأثیر گذار است. نمونه‌های فراوانی از این تأثیر در تاریخ ثبت شده است. نظامی عروضی سمرقندی (م. قرن ۶ق) آورده است که احمد بن عبد الله خُجِسْتانی را پرسیدند که تو مردی خربنده بودی، به امیری خراسان چون افتادی؟ وی در پاسخ گفته بود که دو بیت از سروده حنظلّه بادغیسی را خواندم و داعیه‌ای در من پدید آمد که توانستم از خربندگی به امیری رسم. به گفته نظامی عروضی (۱۳۴۲ ش، ص ۴۲ - ۴۴) «در عرب و عجم امثال این بسیار است».

ماندگاری شعر در اذهان و انتشار سریع آن در میان مردمان از دلایل تفضیل آن بر نثر است، تا بدانجا که گفته شده هیچ چیز به مانند شعر نمی‌تواند به سرعت سیر کرده و آفاق را در نوردد، از این رو شاعران را امیران سخن و شعر را زبان روزگاران لقب داده‌اند (عسکری، بی تا، ص ۱۴۳ - ۱۴۴؛ میدانی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۱۴۳).

به تعبیر یکی از صورت‌گرایان روسی، شعر «رستخیز کلمه‌ها» است زیرا در زبان روزمره کلمات به گونه‌ای به کار می‌روند که اعتیادی و مرده‌اند و توجه کسی را جلب نمی‌کنند ولی در شعر با مختصر پیش و پس شدنی، این مردگان زندگی می‌یابند (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶ ش، ص ۵).

در میان قوم عرب شعر و شاعری اهمیتی ویژه داشت. در دوران جاهلیت، شعر دیوان علم عرب و منتهای حکمتشان به شمار می‌آمد (ابن سلام جُمحی، ۱۹۸۰ م، ج ۱، ص ۲۴). عبارت «الشعرُ دیوانُ العرب» بیانگر این جایگاه بود (ابوزید قرشی، ۱۹۸۱ م، ص ۳۴). ابو فراس حَمَدانی (م. ۳۵۷ق)، شاعر شهیر دوره عباسی، در سروده‌ای «عنوان الادب» را نیز بر این عبارت افزوده است:

الشعرُ دیوانُ العرب أبداً وعنوانُ الادب

(ابو فراس حمدانی، ۲۰۰۳ م، ص ۱۷۵)

ابن عباس نیز در تفسیر واژگان غریب قرآن با استدلال به همین عبارت «الشعر دیوان العرب» از سروده‌های عرب شاهد می‌آورد (ابن رشیق، ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۳۰). به گفته جاحظ (۱۹۶۹ م، ج ۱، ص ۷۱ - ۷۲) هرامتی برای نگاهداری و پاسداشت میراث کهن خود به روشی

دست می‌یازد، در میان قوم عرب نیز برای جاودانه ساختن این میراث، از شعر و کلام مقفی یاری گرفته شد.

گفتنی است که یکی از مهم‌ترین وظایف قبایل، حمایت از شاعران بود. آنگاه که فردی در قبیله توان سرایش شعر می‌یافت و قدرت شاعری در او هویدا می‌شد، در میان افراد قبیله شور و شعفی وصف ناپذیر پدید می‌آمد و همگان به جشن و پایکوبی مشغول می‌شدند و از دیگر قبایل هیأت‌هایی برای تهنیت به سوی آن قبیله فرستاده می‌شد و بسان مراسم عروسی اطعام صورت می‌گرفت (ابن رشیق، ۱۹۸۱، ج ۱، ص ۶۵-۶۷). شاعران زبان قبیله بودند و به هنگام جنگ یا دیگر تصمیمات مهم رأیشان نافذ بود (نک: طبری، ۱۹۶۲-۱۹۶۷، ج ۳، ص ۵۳۳). گاه می‌شد که همه افراد قبیله، از صغیر و کبیر، سروده‌ای را که در دفاع از قبیله آنان سروده شده بود، از بر می‌کردند تا بدانجا که مایه سرزنش دیگر قبایل می‌شد؛ مانند قبیله بنی تغلب که معلقه عمرو بن کلثوم را از برداشتند و شاعری آنان را بدین سبب هجو کرده بود (برای تفصیل، نک: ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۳، ق، ج ۱۱، ص ۵۴).

طرح مسأله

معجزه جاوید پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله با توجه به جایگاه سخن، از جنس کلام، قرآن کریم، قرار داده شد؛ همان سان که در روزگار حضرت موسی کلیم، شکافتن دریا، ید بیضا و ابطال سحر ساحران معجزه آن حضرت شد (نک: قرآن کریم، آیات ۵۰ بقره، ۱۱۳-۱۲۰ اعراف، ۲۲ طه) و احیاء مردگان و علاج بیماری‌های صعب‌العلاج نیز به عنوان معجزه حضرت عیسی مسیح مطرح شد (نک: قرآن کریم، آیات ۴۹ آل عمران، ۱۱۰ مائده). این گونه بود که با توجه به جایگاه شعر و سخن، معجزه پیامبر اسلام نیز قرآن قرار داده شد (برای تفصیل، نک: ابن قتیبه، ۱۳۹۳، ق، ص ۱۲، ۱۷-۱۸).

طرح این پرسش در اینجا بایسته است که چرا پیامبر اسلام از شاعری نهی شد و چرا مخالفان اسلام قصد داشتند با انتساب پیامبر به شعر و شاعری دعوت قرآنی را باطل کنند؟ مقدمتاً باید گفت: از آنجا که اساس شعر بر تخیل استوار است، لذا لزوماً با حقیقت و واقع مطابق نیست و در بسیاری از موارد در برابر خردورزی و استدلال قرار می‌گیرد (نک: ارسطو،

۱۳۳۷ ش، ص ۱۷۶). از روزگار ارسطو تا زمان نظریه پردازان مسلمان، تخیل جزئی از ماهیت شعر و دلیل نیکویی آن دانسته شده است. برای نمونه ابن سینا (۱۹۵۳ م، ص ۱۶۱) و خواجه نصیر الدین طوسی (۱۳۶۷ ش، ص ۵۸۶، همو، ۱۳۸۹ ش، ص ۳-۴) دو تن از این نظریه پردازان اند. این نکته نیز شایان توجه است که دروغ گفتن از اموری است که نزد همگان، مذموم و نکوهیده است، اما در شعر باعث حُسن وجودت آن به شمار می‌آید؛ تا بدانجا که دروغ را از فضائل شعر دانسته‌اند (ابن رشیق، ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۲۲). و عبارت «أَحْسَنُ الشَّعْرِ أَكْذَبُهُ» را بر زبان جاری ساخته‌اند (قدامة بن جعفر، بی‌تا، ص ۹۴؛ باقلانی، بی‌تا، ص ۱۷۳؛ راغب اصفهانی، بی‌تا، ص ۲۶۲). از آنجا که شعر با دروغ آمیخته بود، بت پرستان و کافران، پیامبر را شاعر می‌نامیدند تا ایشان را به کذب نسبت دهند. بدین جهت بود که قرآن کریم گمراهان را پیروان شاعران معرفی کرده است (راغب اصفهانی، همانجا). آیه ۲۲۴ الشعراء: «وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ» دربارهٔ افرادی نازل شد که می‌خواستند دین خدا را به تحریف کشند و با فرمان‌های الهی به مبارزه برخیزند و همانان بودند که مردم را پند می‌دادند ولی خویشتن پند نمی‌پذیرفتند، امر به معروف می‌کردند ولی خویشتن عامل آن نبودند (قمی، ۱۳۸۷ ق، ج ۲، ص ۱۲۵). غالباً سخنان شاعران بر باطل و کذب استوار بود و آنان در هجو و پرده دری بی‌پروا بودند و آبروی افراد را می‌ریختند و کسانی را که نباید، می‌ستودند (زمخشری، ۱۹۹۵ م، ج ۳، ص ۳۴۳-۳۴۴).

اما همة شاعران بر این منوال نبودند، بلکه شاعرانی بودند که با سروده‌هایشان از اسلام و پیامبر دفاع می‌کردند. لذا پس از آیه ۲۲۴ الشعراء در آیه ۲۲۷ همان سوره استثنای مطرح شد: «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا» تا شاعرانی که دربارهٔ توحید، مدح پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، حکمت، زهد، پند و آداب نیکو شعر می‌سرودند، از حکم پیروی گمراهان مستثنی شوند. از این رو آنگاه که شاعران مدافع پیامبر، ناراحت و گریان به دلیل مذمت قرآن از شاعران به نزد پیامبر رفتند، پیامبر با توجه به همین استثنای مطرح شده، آنان را دلداری داد، و در حق آنان دعا کرد و فرمود که شعر شاعران در هجو دشمنان اسلام و قرآن، از تیر و تیغ جنگجویان و مجاهدان کاری تر است^۱ (برای تفصیل و ذکر نمونه‌ها نک: ابن رشیق،

۱. دربارهٔ «اسلام و شعر» آثار مستقلاً با همین عنوان نگاشته شده است، از جمله: یحیی جتوری، الاسلام والشعر، بغداد، مکتبة النهضة ۱۹۶۴ م؛ سامی مکی العانی، الاسلام والشعر، کویت، عالم المعرفة ۱۹۸۳ م.

۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۳۱؛ زمخشری، ۱۹۹۵م، ج ۳، ص ۳۴۴ - ۳۴۵؛ ابن کثیر، ۱۴۲۱ق، ج ۱۰، ص ۳۸۶ - ۳۸۸). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم در بیانی «اَقْل و اَدَل» فرمود: «إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا، وَإِنَّ مِنَ الشَّعْرِ لِحِكْمًا، وَقِيلَ: لِحِكْمَةً» (صدوق، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۳۷۹؛ ابوزید قرشی، ۱۹۸۱م، ص ۳۴؛ ابن رشیق، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۲۷). به علاوه این سخن پیامبر خطاب به حَسَّان بن ثابت انصاری دلیلی استوار در حمایت از شعر متعهد است: مادامی که از ما حمایت می‌کنی و از اسلام دفاع، پیوسته روح القدس همراه تو خواهد بود (ابن سَلَام جُمَحی، ۱۹۸۰م، ج ۱، ص ۲۱۷؛ کلینی، ۱۴۰۱ق، ج ۸، ص ۱۰۲). امام باقر علیه السلام شبیه همین تعبیر را درباره کُمَیت بن زید اسدی، بزرگ شاعر شیعی در دوره اموی، به کار برد: مادامی که درباره ما می‌گویی، پیوسته مؤید به روح القدس خواهی بود (کَشی، ۱۳۴۸ ش، ص ۲۰۷-۲۰۸). در راستای حمایت از شعر نکو، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم به کعب بن زُهَیر رَدای خود را به عنوان صله برای سرودن قصیده «بانث سعاد» هدیه داد (ابن سَلَام جمحی، ۱۹۸۰م، ج ۱، ص ۱۰۳). تعبیر منوچهری دامغانی (۱۳۷۰ ش، ص ۱۳۱) در این باره زیباست:

ور عطا دادن به شعر شاعران بودی فسوس احمد مرسل ندادی کعب را هدیه ردا
حضرت علی علیه السلام نیز آنگاه که مستمندی را مالی عطا کرد و سپس آن مستمند با سرودن شعر از آن حضرت سپاسگزاری نمود، حضرت به کارگزارش فرمود که پاداش او را بیشتر کن (ابن رشیق، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۲۹). امام سجاد علیه السلام فرزدق شاعر را بابت سرودن قصیده مشهور میمیه، صله‌ای عطا فرمود (مفید، ۱۴۰۲ق، ص ۱۹۳؛ تنوخی، ۱۴۱۲ق، ص ۸۸). ماجرای صله امام رضا علیه السلام نیز به دَعْبَل خُزاعی بابت سرودن قصیده تائیه بسی خواندنی است (نک: کَشی، ۱۳۴۸ ش، ص ۵۰۵؛ صدوق، ۱۴۳۷ق، ج ۲، ص ۴۸۸ - ۴۹۰). بیان دیگری از پیامبر اسلام بسیار راهگشا است: شعر سخنی است که می‌تواند نکو باشد، آنگاه که موافق با حق گردد و در غیر این صورت فایده‌ای در آن نهفته نیست، از این رو شعر می‌تواند خبیث یا طیب باشد (ابن رشیق، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۲۷).

پیامبر اکرم در موارد متعددی سروده‌های نیکوی شاعران را تحسین می‌کرد:
سروده عموی گرامی اش جناب ابوطالب (نک: ابن هشام، ۱۳۵۵ ت، ج ۱، ص ۳۰۰)، سروده لبید بن ربیع عامری (نک: مصباح الشریعة ومفتاح الحقیقة، ص ۱۴۸)، و شعر سُحَیم عبد بنی

الحکسحاس، شاعر عرب قرن اول (نک: ابن حجر عسقلانی، ۱۳۲۸ ق، ج ۲، ص ۱۱۰).
 اهل بیت علیهم‌السلام نیز در فضیلت شاعرانی که در مدحشان بسرایند سخنان ارزشمندی
 بیان کرده‌اند (برای تفصیل نک: مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۶، ص ۲۳۰-۲۳۲).
 پس از بیان این مقدمات به بیان این مطلب می‌پردازیم که آیا اهل بیت علیهم‌السلام خود نیز
 شعر می‌سرودند؟ با وجود نهی قرآن از شاعری پیامبر، سرودن شعر توسط اهل بیت علیهم‌السلام چه
 حالتی خواهد یافت؟ و بر چه منوال خواهد بود؟

در مورد پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و سلم نص صریح قرآن در نفی شاعری و کاتب بودن ایشان
 جای هیچ تردیدی را باقی نمی‌گذارد (برای نمونه نک: قرآن کریم، آیه ۶۹ یس، آیه ۴۱ الحاقه، آیه
 ۴۸ عنکبوت). ولی درباره حضرت علی علیه‌السلام منابع معتبر تصریح کرده‌اند که نخستین کاتب
 وحی بوده و افزون بر کتابت وحی، متون دیگری را نیز برای پیامبر کتابت می‌کرده است
 (نک: کلینی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۲۲۸؛ صدوق، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۲۸۴ - ۲۸۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۵
 ش، ج ۱، ص ۳۱۳، ج ۲، ص ۴۴). پس در نتیجه پیامبر اسلام در این دو ویژگی (عدم کتابت
 و سرایش شعر) یگانه بوده و این حکم خاص ایشان بوده است و به اهل بیت علیهم‌السلام تسری
 نمی‌یابد. از دیگر سو جایگاه بلند اهل بیت در بلاغت، سخن سنجی و گشاده زبانی شهره
 عام و خاص است. امام علی علیه‌السلام در نهج البلاغه (خطبه ۲۳۲، ص ۴۴۸-۴۴۹) می‌فرماید:
 «إِنَّا لَأَمْرَاءُ الْكَلَامِ، وَفِينَا تَنْشَيْبُ عُرُوقِهِ، وَ عَلَيْنَا تَهْدَلْتُ عُصُونُهُ»، یعنی: ما امیران ملک
 سخنیم، ریشه‌های سخن در ما استوار گشته و شاخه‌های آن بر ما سایه افکنده است. در
 جای دیگر فرموده (همان، خطبه ۲، ص ۳۵): «لَا يُقَاسُ بِأَلِ مُحَمَّدٍ علیه‌السلام مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ أَحَدٌ»
 یعنی: از میان این امت هیچ کس با اهل بیت علیهم‌السلام قابل قیاس نیست.

ابن ابی الحدید (۱۳۸۷ ق، ج ۱، ص ۲۴) درباره نهج البلاغه گفته که فروتر از سخن آفریدگار
 و فراتر از سخن آفریدگان است. امام سجاد علیه‌السلام نیز در آن خطبه معروف خود پس از واقعه
 کربلا اشاره فرمود که شش ویژگی از جمله فصاحت (گشاده زبانی) به ما خاندان نبوت
 ارزانی شده است: دانش، بردباری، بخشش، گشاده زبانی، دلوری و دوستی در دل‌های
 خداپاوران (خوارزمی، ۱۴۲۳ ق، ج ۲، ص ۷۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۵، ص ۱۳۸). عبیدالله بن زیاد

پس از سخنرانی حضرت زینب در شام، در مقام اعجاب از سخنوری و زبان آوری آن حضرت، خطاب به او گفت که پدرت نیز شاعر بود (طبری، ۱۹۶۲-۱۹۶۷م، ج ۵، ص ۴۵۷). این نکته نیز گفتنی است که وقتی سخن از شاعری اهل بیت علیهم‌السلام به میان می‌آید، مراد این نیست که ما با اشعاری از ایشان مواجه خواهیم شد که سراسر تخیل و به دور از حکمت باشد؛ زیرا آنان شاعر به این معنای اصطلاحی نبودند، بلکه سروده‌های آن حضرات، پندهای منظوم در حکمت، زهد، دعا، مناجات، اخلاق فردی و اجتماعی است. درباره شاعری امیر مؤمنان علیه‌السلام اختلافی در میان صاحب نظران نیست. ابن شهر آشوب (۱۳۸۵ ش، ج ۲، ص ۵۹) از جاحظ، ادیب نامبردار بصری (م. ۲۵۵ ق) نقل کرده که علی علیه‌السلام [علیه السلام] شاعرترین فرد در میان صحابه بود. سعید بن مسیب (م. ۹۳ یا ۹۴ ق) و عامر بن شراحیل شعبی (م. ۱۰۴ ق)، که هر دو از تابعین بودند، تصریح کرده‌اند که امام علی از دیگر خلفا شاعرتر بود (ابن عبد ربه، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۲۴۸؛ ابن عبد البر، ۱۳۸۰ ق، قسم ۳، ص ۱۲۲۵؛ فلقشندی، ۱۹۶۳ م، ج ۱، ص ۲۷۲). حضرت علی علیه‌السلام گاه در حضور پیامبر اکرم صلی الله علیه وآله و سلم شعر می‌خواند و مورد تحسین آن حضرت قرار می‌گرفت (برای تفصیل نک: طوسی، ۱۴۱۴ ق، ص ۲۱۱). علی علیه‌السلام شعر را ترازوی گفتار می‌دانست (ابن رشیق، ۱۹۸۱ م، ج ۱، ص ۲۸).

گفتنی است که از سده‌های پیشین، ادیبان آثاری را در گرد آوری سروده‌های اهل بیت علیهم‌السلام پدید آوردند. ظاهراً کهن‌ترین اثر در این زمینه شعر الامام الحسن علیه‌السلام است که گردآوری آن منسوب به ابوالحسن مدائنی (م. ۲۲۵ ق) است.^۱ درباره اشعار حضرت علی علیه‌السلام نیز ظاهراً قدیم‌ترین گرد آوری را عبدالعزیز بن یحیی جلودی آزدی (م. ۳۳۰ یا ۳۳۲ ق) به انجام رسانده بود با عنوان شعر علی علیه‌السلام (نجاشی، ۱۴۰۷ ق، ص ۲۴۱). در برخی منابع برای سروده‌های حضرت علی علیه‌السلام ادعای اجماع و تواتر شده است (نک: میرد، ۱۳۷۶ ق، ج ۳، ص ۱۸۹؛ جوالیقی، بی‌تا، ص ۱۲۳؛ ابن ابی الحدید، ۱۳۸۷ ق، ج ۵، ص ۲۱۷).

۱. البته در فهرستهای کهن نام این اثر جزء آثار ابوالحسن مدائنی نیامده است، ولی نسخه‌ای از آن متعلق به سده دوازدهم در دانشگاه تهران موجود بوده و فاضل پژوهشگر شیخ قیس بهجت عطار آن را تصحیح و در ۱۴۴۰ ق در کربلا منتشر کرده است (نک: ادامه مقاله)

در منابع باقی مانده از سده دوم هجری، اشعار و رجزهایی از آن حضرت نقل شده است. در بخشهای برجای مانده از سیره ابن اسحاق (م. ۱۵۱ق) بیست و نه بیت شعر موجود است (نک: ابن اسحاق، ۱۴۰۱ق، ص ۲۲۴، ۳۰۰ - ۳۰۱) و در کتاب العین خلیل بن احمد فراهیدی (م. ۱۷۰ یا ۱۷۵ق) چهار رجز از آن حضرت نقل شده و مورد استشهاد قرار گرفته است (نک: خلیل بن احمد، ۱۴۰۵ق، ج ۱، ص ۱۳۳، ج ۳، ص ۳۱۸، ۱۷۹، ج ۵، ص ۵۹). ظاهراً ابیات منقول از امام علی علیه‌السلام در سیره ابن اسحاق بیش از این بوده که به دست ما رسیده است. آقا بزرگ طهرانی (۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۴۳۲) از مجموعه‌ای از اشعار امام علی علیه‌السلام نام برده که منبع بخشی از آن، سیره ابن اسحاق بوده است.

در کتاب الفتنة ووقعة الجمل از سیف بن عمر ضبّی (م. ۱۸۰ یا ۲۰۰ق) سه بیت شعر از امام علی علیه‌السلام (ص ۹۶-۹۷) و یک بیت شعر از امام مجتبی علیه‌السلام (ص ۶۹) آمده است. در کتاب وقعة صفین از نصر بن مزاحم منقری (م ۲۱۲ق) سی و دو بیت شعر و پنجاه و سه بیت رجز از امام علی نقل شده است (برای تفصیل نک: وقعة صفین، بخش فهرست اشعار، ص ۵۹۶ - ۶۰۷، و فهرست ارجاز، ص ۶۰۸ - ۶۱۲). در کتاب سترگ مناقب آل ابی طالب از ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ق) حدود ۲۰۲ بیت از امام علی، ۴۱ بیت از حضرت زهرا، ۳۴ بیت از امام مجتبی، ۷۹ بیت از امام حسین، ۶ بیت از امام سجّاد و ۱۳ بیت از امام صادق علیهم‌السلام نقل شده است (برای تفصیل نک: ابن شهر آشوب، ۱۳۸۵ش، فهرست اشعار، ج ۵، ص ۳۳۵ - ۴۲۸). به همین ترتیب در منابع تاریخی و روایی سروده‌هایی از معصومین علیهم‌السلام نقل شده است. البته ذکر این نکته ضروری است که نمی‌توان همه این ابیات را که در منابع به نام معصومین علیهم‌السلام آمده سروده ایشان دانست. برای نمونه حدود ۹۰ بیت شعر به امام رضا علیه‌السلام منسوب است (نک: مؤید، ۱۴۲۲ق، ص ۵۲۹ - ۵۴۶). در تحقیقی که نگارنده آن را به انجام رساند معلوم شد که حدود دو سوم سروده‌ها از آن حضرت نبوده، بلکه امام رضا علیه‌السلام بدانها تمثّل جسته و استشهاد کرده است (برای تفصیل نک: قربانی زرّین، ۱۴۰۰ش، ص ۱۵۳ - ۱۶۲).

در ادامه منابع تاریخی و روایی سروده‌های اهل بیت علیهم‌السلام به ترتیب تاریخی تا سده هفتم هجری در اینجا ذکر می‌شود. یادآوری این نکته نیز ضروری است که در ذکر نمونه‌های سروده‌ها به یک یا دو مورد بسنده می‌شود، زیرا ذکر همه آنها مثنوی هفتاد من خواهد شد.

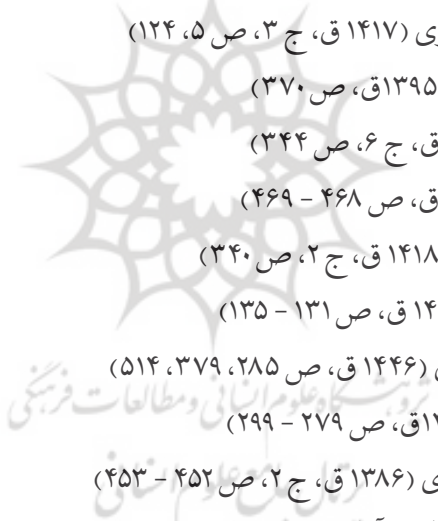
الف. منابع تاریخی و کتب تراجم:

۱. ابن اسحاق (پیش گفته)
۲. سیف بن عمر ضبّی (پیش گفته)
۳. نصر بن مزاحم (پیش گفته)
۴. ابن هشام (۱۳۵۵ ق، ج ۳، ص ۲۳۶)
۵. ابن سعد (۱۴۰۵ ق، ج ۲، ص ۱۱۲)
۶. ابن حیب (۱۴۲۲ ق، ص ۱۲۰ - ۱۲۱)
۷. زبیر بن بکّار (۱۹۷۲ م، ص ۱۱۱ - ۱۱۲)
۸. ابن قتیبه (۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۱۸۲ - ۱۸۳)
۹. بلاذری (۱۹۹۶ م، ج ۲، ص ۱۴۰، ۳۶۹ - ۳۷۰، ۴۶۱)
۱۰. ثقفی (۱۳۵۴ ش، ص ۱۳۳ - ۱۳۴)
۱۱. یعقوبی (بی تا، ج ۲، ص ۲۴۳ - ۲۴۴)
۱۲. غلابی بصری (۱۳۹۰ ق، ص ۴۶)
۱۳. طبری (۱۹۶۲ - ۱۹۶۷ م، ج ۴، ص ۳۸۸)
۱۴. ابن اعثم کوفی (۱۴۱۱ ق، ج ۳، ص ۴۰)
۱۵. مسعودی (۱۹۷۹ م، ج ۳، ص ۲۴۸)
۱۶. ابوالفرج اصفهانی (۱۳۶۸ ق، ص ۲۵)
۱۷. مرزبانی (۱۳۷۹ ق، ص ۱۳۰)
۱۸. باقلانی (۱۴۱۴ ق، ص ۱۶۷)
۱۹. مفید (۱۴۱۴ ق، ج ۲، ص ۹۳، ۸۱)
۲۰. مسکویه (۱۳۸۰ ش، ج ۱، ص ۵۳۲)
۲۱. ابونعیم اصفهانی (۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۱۰۴)
۲۲. ابن حزم (۱۹۸۲ م، ص ۳۱۷)
۲۳. نسفی (۱۳۷۸ ش، ص ۳۹۲)

۲۴. خطیب بغدادی (۱۴۲۲ ق، ج ۱۴، ص ۳۶۶)
۲۵. حاکم چشمی (۲۰۲۴ م، ج ۲، ص ۴۴۸، ۴۵۲ - ۴۵۳)
۲۶. مقدسی (۱۹۶۲ م، ج ۴، ص ۲۱۸)
۲۷. مجمل التواریخ و القصص، از مؤلفی ناشناخته (۱۳۹۹ ش، ص ۶۴۱)
۲۸. ابن عساکر (۱۴۱۵ ق، ج ۴۱، ص ۴۰۴ - ۴۸)
۲۹. ابن جوزی (۱۴۱۲ ق، ج ۵، ص ۹۱)
۳۰. حلی (۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۲۱۸)
۳۱. رافعی قزوینی (۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۳۲۰)
۳۲. یاقوت حموی (۱۹۹۳ م، ج ۴، ص ۱۸۱۲)
۳۳. ابن اثیر (۱۳۸۵ ق، ج ۳، ص ۱۷۶)
۳۴. ابن اثیر (۱۴۱۵ - ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۶۱۵)
۳۵. ابن مستوفی اربلی (۱۹۸۰ م، ج ۱، ص ۳۷۲)
۳۶. ابن ذبیثی (۱۴۲۷ ق، ج ۳، ص ۴۴۵)
۳۷. محلی (۱۴۲۳ ق، ج ۱، ص ۱۴۳ - ۱۴۷)
۳۸. ابن ابی الحدید (۱۳۸۷ ق، ج ۱۸، ص ۱۱۳ - ۱۱۴)
۳۹. ابن عدیم (۱۴۰۸ ق، ج ۶، ص ۲۸۳۳ - ۲۸۳۴)
۴۰. ابن خلکان (۱۹۶۸ م، ج ۲، ص ۶۸)
۴۱. بهاء الدین اربلی (۱۴۲۶ ق، ج ۲، ص ۳۵۸)

ب. منابع روایی از خاصه و عامه:

۱. ابن ابی شیبہ (۱۴۰۹ ق، ج ۸، ص ۵۲۰)
۲. احمد بن حنبل (۱۴۱۴ ق، ج ۴، ص ۶۴۶)
۳. احمد بن حنبل (۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص ۶۴۴، ۶۰۷)
۴. مسلم نیشابوری (۱۴۱۳ ق، ج ۲، ص ۱۴۴۱)
۵. ابن قتیبه (۲۰۱۰ م، ج ۲، ص ۱۰۱)

موسسه علمی و تحقیقاتی و مطالعات فرهنگی
 مرکز تخصصی قرآن و حدیث

۶. ابن حزم سرقسطی (۱۴۳۲ق، ج ۲، ص ۵۹۷)
۷. ابن دُرَید (۱۴۰۰ق، ص ۲۶)
۸. طبرانی (بی تا، ج ۷، ص ۱۹)
۹. ابن قولویه (۱۳۹۶ش، ص ۱۹۵)
۱۰. صدوق (۱۴۱۰ق، ص ۳۹۷)
۱۱. صدوق (۱۳۸۷ش، ص ۳۷۵)
۱۲. صدوق (۱۳۶۳ش، ج ۱، ص ۷۲ - ۷۳)
۱۳. صدوق (۱۴۳۷ق، ج ۲، ص ۳۲۸)
۱۴. خَزَّاز قمی (۱۴۳۰ق، ص ۳۵۵ - ۳۵۶، ۳۶۱)
۱۵. حاکم نیشابوری (۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۵، ۱۲۴)
۱۶. ناطق بالحق (۱۳۹۵ق، ص ۳۷۰)
۱۷. بیهقی (۱۴۲۱ق، ج ۶، ص ۳۴۴)
۱۸. طوسی (۱۴۱۴ق، ص ۴۶۸ - ۴۶۹)
۱۹. ابن عبد البر (۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۴۰)
۲۰. اسفراینی (۱۴۳۷ق، ص ۱۳۱ - ۱۳۵)
۲۱. اشرف جعفری (۱۴۴۶ق، ص ۲۸۵، ۳۷۹، ۵۱۴)
۲۲. قُضَاعی (۱۴۱۸ق، ص ۲۷۹ - ۲۹۹)
۲۳. فتال نیشابوری (۱۳۸۶ق، ج ۲، ص ۴۵۲ - ۴۵۳)
۲۴. عماد الدین طبری آملی (۱۳۸۳ق، ص ۱۸۷)
۲۵. قطب الدین راوندی (۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۱۸)
۲۶. منتجب الدین رازی (۱۴۰۸ق، ص ۷۶)
۲۷. ابن بطریق (۱۴۰۶ق، ص ۱۳۷)
۲۸. وِزَام (بی تا، ج ۲، ص ۷۷)
۲۹. ابن طاووس (بی تا، ص ۱۹۱ - ۱۹۲)

در پایان این نوشتار لازم است به کوشش‌هایی که جهت گردآوری اشعار اهل بیت علیهم‌السلام صورت پذیرفته اشاره شود.

درباره گردآوری اشعار امیر مؤمنان علیه‌السلام در نوشتار مشروحی که قرار است با عنوان «علی بن ابی طالب علیه‌السلام، دیوان اشعار» در دانشنامه جهان اسلام بزودی منتشر شود به تفصیل بحث کرده‌ام. دیگر دیوان‌های اشعار معصومین علیهم‌السلام که به چاپ رسیده‌اند عبارتند از:

- دیوان السيدة فاطمة الزهراء علیها‌السلام، گردآوری حیدر کامل و محمد شراد حسانی، مکتبه الهلال، بیروت ۲۰۰۶ م.

- دیوان الامام الحسن علیه‌السلام، گردآوری و شرح محمد شراد حسانی و حیدر کامل فرحان زرقانی، مکتبه الهلال، بیروت ۲۰۰۶ م.

- شعر الامام الحسن بن علی علیه‌السلام، صنعة أبي الحسن المدائني، تحقیق و تکمیل قیس بهجة العطار، العتبة المقدسة الحسينية، کربلاء ۱۴۴۰/۲۰۱۹ م.

این کتاب را حبیب راثی تهرانی به فارسی برگردانده و دفتر نشر فرهنگ اسلامی آن را در ۱۴۰۱ ش به چاپ رسانده است.

- دیوان امام حسین علیه‌السلام، گردآوری محمد عبد الرحیم، ترجمة امیر جابری، انتشارات خورشید آفرین، تهران ۱۳۸۳ ش.

- دیوان الامام السجاد زين العابدين علی بن الحسين علیه‌السلام، تحقیق ماجد بن احمد العطية، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، بیروت ۱۴۲۳/۲۰۰۲ م.

افزون بر این دیوانها مجموعه اشعار معصومین علیهم‌السلام نیز چندین بار یکجا به چاپ رسیده است:

- الدر الثمین أو دیوان المعصومین، گردآوری میرزا محمدعلی مدرس تبریزی خیابانی (اشعار منسوب به چهارده معصوم علیهم‌السلام)، زیر نظر آیت الله سبحانی در ۱۳۸۳ ش در قم چاپ شده است.

- دیوان اهل البيت علیهم‌السلام، از حیدرعلی مؤید، دارالعلوم، بیروت، ۲۰۰۲ م.

- معجم اشعار المعصومین علیهم‌السلام الواردة في بحار الأنوار: ما نظموه و ما انشدوه، با مقدمه غلامحسین مهدوی نژاد در ۱۳۷۸ ش در قم چاپ شده است.

- ترجمه و شرح اشعار منسوب به فاطمه زهرا (س) و امامان معصوم از فرزندان آن حضرت، از حسن عبداللهی، چاپ بوستان کتاب قم ۱۳۸۴ ش.
هم چنان که پیش تر گفته شد تمامی ابیات منسوب به اهل بیت علیهم‌السلام لزوماً سروده‌های آن حضرات نیست، بلکه باید این سروده‌ها مورد کنکاش قرار گیرد و سنجیده شود.

نتیجه

شعر در ادبیات جهان از جایگاه والایی برخوردار است و از بهترین راههای بیان احساسات و انتقال مفاهیم به دیگران است.
در میان قوم عرب، شعر والاترین هنر شمرده می‌شد و شاعر از جایگاهی افسانه‌ای برخوردار بود.

نهی صریح قرآن از عدم سرایش شعر و کتابت حضرت رسول صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ویژه آن حضرت بود، زیرا کافران می‌خواستند با شاعر خواندن پیامبر، او را به دروغ‌گویی متهم سازند و اساس نزول وحی را انکار کنند.

این نهی قرآن به هیچ وجه به اهل بیت علیهم‌السلام تسری نمی‌یابد. به گواه تاریخ و روایات صحیح حضرت علی علیه‌السلام از نخستین کاتبان وحی بود.

فصاحت، رسایی و گشاده‌زبانی از ویژگی‌های بارز اهل بیت علیهم‌السلام بود که همگان بدان اذعان داشتند.

در منابع دست اول تاریخی و روایی ابیاتی از معصومین علیهم‌السلام نقل شده است که در اینجا استقصاء شده و معرفی گشته‌اند.

در این نوشتار شاعری اهل بیت علیهم‌السلام از دو جهت ثبوت و اثبات از منظر تاریخ و روایات مورد بررسی قرار گرفته است.

اهل بیت علیهم‌السلام قطعاً ابیاتی سروده‌اند، ولی نمی‌توان همه اشعار منسوب به ایشان را صحیح دانست، و این استناد باید مورد مذاقه قرار گیرد و اعتبار سنجی شود.

مضامین سروده‌های اهل بیت علیهم‌السلام حکمت، زهد، مناجات، اخلاق فردی و اجتماعی و پنجهایی منظوم به شمار می‌آیند.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، الذریعة الى تصانیف الشیعة، به کوشش علی نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت، دار الاضواء ۱۴۰۳ق/ ۱۹۸۳م.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغة، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار احیاء التراث العربی ۱۳۸۷ق/ ۱۹۶۷م.
- ابن ابی شیبہ، عبد الله بن محمد، المصنف فی الاحادیث والآثار، تحقیق سعید محمد لَحَام، بیروت، دارالفکر ۱۴۰۹ق/ ۱۹۸۹م.
- ابن اثیر، علی بن محمد، الكامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر ۱۳۸۵ق/ ۱۹۶۵م.
- ، اسد الغابة فی معرفة الصحابة، تحقیق علی محمد معوض و عادل احمد عبد الموجود، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۴۱۵ - ۱۴۱۷ق.
- ابن اعثم کوفی، احمد بن علی، کتاب الفتح، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الاضواء ۱۴۱۱ق/ ۱۹۹۱م.
- ابن اسحاق، محمد، سیرة ابن اسحاق، تحقیق محمد حمید الله، قونیة ۱۴۰۱ق/ ۱۹۸۱م.
- ابن بطریق، یحیی بن حسین، خصائص الوحی المبین فی مناقب امیر المؤمنین (علیه السلام)، تحقیق محمد باقر محمودی، تهران، مطبعة وزارة الارشاد الاسلامی ۱۴۰۶ق.
- ابن جوزی، ابوالفرج عبد الرحمان بن علی، المنتظم فی تاریخ الملوك والامم، تحقیق محمد عبد القادر عطا و مصطفی عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۴۱۲ق/ ۱۹۹۲م.
- ابن حبیب، محمد، کتاب اسماء المغتالین من الاشراف فی الجاهلیة والاسلام و اسماء من قتل من الشعراء، تحقیق سید کسروی حسن، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۴۲۲ق/ ۲۰۰۱م.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، الاصابة فی تمیز الصحابة، مصر، مطبعة السعادة ۱۳۲۸ق.
- ابن حزم اندلسی، علی بن احمد، جمهرة انساب العرب، تحقیق عبد السلام محمد هارون، قاهره، دار المعارف ۱۹۸۲م.
- ابن حزم سرقسطی، قاسم بن ثابت، الدلائل علی معانی الحدیث بالشاهد والمثل، تحقیق محمد حامد حاج خلف، رباط، مرکز الدراسات و الابحاث و احیاء التراث ۱۴۳۲ق/ ۲۰۱۷م.
- ابن خلکان، ابو العباس احمد بن محمد، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار صادر ۱۹۶۸م.
- ابن دُبَیْثی، محمد بن سعید، ذیل تاریخ مدینة السلام، تحقیق بشّار عوّاد معروف، بیروت، دار الغرب الاسلامی ۱۴۲۷ق/ ۲۰۰۶م.
- ابن دُرَید، محمد بن حسن، کتاب المجتبی، حیدر آباد دکن، مجلس دائرة المعارف العثمانیة ۱۴۰۰ق/ ۱۹۸۰م.

- ابن رشیق، حسن، العمدة فی محاسن الشعر وأدابه و نقده، تحقیق محمد محی الدین عبد الحمید، بیروت، دار الجیل ۱۹۸۱م.
- ابن سعد، محمد، الطبقات الكبرى، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار بیروت ۴۰۵ ق. / ۱۹۸۵م.
- ابن سلام جُمحی، محمد، طبقات فحول الشعراء، تحقیق محمود محمد شاکر، جدّه، دار المدني ۱۹۸۰م.
- ابن سینا، حسین بن عبد الله، فن الشعر مع الترجمة العربية القديمة وشرح الفارابی و ابن سینا و ابن رشد، تحقیق عبدالرحمان بدوی، قاهره، مكتبة النهضة المصرية ۱۹۵۳م.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب، تحقیق یوسف بقاعی، قم، ذوی القربی ۱۳۸۵ ش.
- ابن طاووس، علی بن موسی، التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن المعروف بالملاحم و الفتن، قم [بی تا].
- ابن عبد البرّ، یوسف بن عبد الله، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، تحقیق علی محمد بجاوی، قاهره، مكتبة نهفته مصر ۱۳۸۰ ق. / ۱۹۶۰م.
- ابن عبد ربّه، احمد بن محمد، العقد الفريد، تحقیق علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربي ۱۴۰۹ ق. / ۱۹۸۹م.
- ابن عدیم، عمر بن احمد، بغية الطلب فی تاریخ حلب، تحقیق سهیل زکار، بیروت، دار الفكر ۱۴۰۸ ق. / ۱۹۸۸م.
- ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدينة دمشق، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الفكر ۱۴۱۵ ق. / ۱۹۹۵م.
- ابن قتیبه، عبدالله بن سالم، الامامة والسياسة، تحقیق علی شیری، بیروت، دار الاضواء ۱۴۱۰ ق. / ۱۹۹۰م.
-
- تأویل مشکل القرآن، تحقیق احمد صقر، قاهره، دارالتراث ۱۳۹۳ ق. / ۱۹۷۳م.
-
- غريب الحديث، تحقیق عبدالله جبوری، تونس، دار الغرب الاسلامی ۲۰۱۰م.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد، كامل الزيارات و فضلها و ثواب ذلك، تحقیق بهزاد جعفری، تهران ۱۳۹۶ ش.
- ابن كثير، اسماعيل دمشقي، تفسير القرآن العظيم، تحقیق سيد محمد و محمد فضل عجماي و عدة من المحققين، مصر، جيزه، مؤسسة قرطبة ۱۴۲۱ ق. / ۲۰۰۰م.
- ابن مستوفی ارلی، مبارک بن احمد، تاریخ اريل، تحقیق سامی صقار، بغداد، دار الرشید ۱۹۸۰م.
- ابن هشام، عبد الملك حميري، السيرة النبوية، تحقیق مصطفى سقا، ابراهيم ابياري و عبد الحفيظ شلبي، قاهره، مطبعة مصطفى البابي الحلبي ۱۳۵۵ ق. / ۱۹۳۶م.
- ابوزيد قرشي، جمهرة اشعار العرب، تحقیق علی محمد بجاوی، قاهره، دار نهضته مصر للطبع والنشر ۱۹۸۱م.
- ابو فراس حمداني، ديوان ابی فراس الحمداني، تحقیق علی بولحم، بیروت، دار و مكتبة الهلال ۲۰۰۳م.
- ابو الفرج اصفهانی، علی بن حسین، الاغانی، قاهره، دار احیاء التراث العربي ۱۳۸۳ ق.
-
- مقاتل الطالبيين، تحقیق احمد صقر، قاهره، مكتبة عيسى البابي الحلبي ۱۳۶۸ ق. / ۱۹۴۹م.
- ابو نعيم اصفهانی، عبدالله بن احمد، حلية الأولياء، بیروت، دار الكتب العلمية ۱۴۰۹ ق. / ۱۹۸۸م.
- احمد بن حنبل، فضائل الصحابة، تحقیق وصی الله بن محمد عباس، مگه، منشورات جامعة أم القرى ۱۴۰۳ ق.
-
- مسند الامام احمد بن حنبل، بیروت، دار احیاء التراث العربي ۱۴۱۴ ق. / ۱۹۹۳م.

- ارسطو، هنر شاعری: بوطیقا، ترجمة فتح الله مجتبائی، تهران، نشر اندیشه ۱۳۳۷ ش.
- اسفرائینی، یعقوب بن سلیمان، فلائد الحكم وفرائد الكلم، تحقیق: علی کاظم خضیر حویمدی کربلائی، نجف، دار التراث ۱۴۳۷ق.
- اشرف جعفری، محمد بن طاهر، کلمات سید العرب ابی الحسن علی بن ابی طالب صلوات الله علیه، تحقیق مکتبه العلامة المجلسي بقم المقدسه، قم ۱۴۴۶ ق.
- باقلانی، محمد بن طیب، اعجاز القرآن، تحقیق احمد صقر، قاهره، دار المعارف [بی تا].
- ، تمهید الأوائل وتلخیص الدلائل، تحقیق عماد الدین احمد حیدر، بیروت، مؤسسة الكتب الثقافية ۱۴۱۴ق./ ۱۹۹۳م.
- بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، ج ۲، تحقیق محمود الفردوس العظم، دمشق، دار الیقظة العربیة ۱۹۹۶م.
- بهاء الدین اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمة فی معرفة الأئمة، تحقیق علی فاضلی، قم، المجمع العالمی لاهل البيت (علیهم السلام) ۱۴۲۶ق.
- بیهقی، احمد بن حسین، شعب الایمان، تحقیق محمد سعید بسینونی زغلول، بیروت، دار الكتب العلمیة ۱۴۲۱ق./ ۲۰۰۰م.
- تنوخی، محسن بن علی، المستجد من فعلات الاجواد، تصحیح محمد کرد علی، بیروت، دار صادر ۱۴۱۲ق./ ۱۹۹۲م.
- ثقفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد، الغارات، تحقیق میر جلال الدین حسینی ارموی، تهران، انجمن آثار ملی ۱۳۵۴ ش.
- جاحظ، عمرو بن بحر، کتاب الحیوان، تحقیق عبد السلام محمد هارون، مصر، مکتبه مصطفی البابی الحلبي ۱۹۶۹م.
- جوالمقی، موهوب بن احمد، شرح ادب الکاتب، بیروت، دار الكتاب العربی [بی تا].
- حاکم جشمی، محسن بن محمد، السفینه الجامعة لانواع العلوم، تحقیق عبد الرحمان بن سلیمان سالمی، بیروت، دار المشرق ۲۰۲۴م.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبد الله، المستدرک علی الصحیحین، قاهره، دار الحرمین ۱۴۱۷ق./ ۱۹۹۷م.
- حلّی، هبة الله بن ناصر، المناقب المزیدیة فی اخبار الملوك الاسدیة، تحقیق صالح موسی دراکه و محمد عبد القادر خریسات، عمّان، مکتبه الرسالة الحدیثة ۱۴۰۴ق./ ۱۹۸۴م.
- خزاز قمی، علی بن محمد، کفایة الاثر فی النصوص علی الأئمة الاثني عشر، تحقیق محمد کاظم الموسوی و عقیل الربیعی، قم، دلیل ما ۱۴۳۰ق.
- خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی، تاریخ مدینة السلام، تحقیق بشّار عوّاد معروف، بیروت، دار الغرب الاسلامی ۱۴۲۲ق./ ۲۰۰۱م.
- خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، تحقیق مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم، دار الهجرة ۱۴۰۵ق.

خواجه نصیر الدین طوسی، اساس الاقتباس، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، تهران، دانشگاه تهران ۱۳۶۷ ش.

-----، معیار الأشعار، تصحیح محمد فشارکی، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب ۱۳۸۹ ش.
خوارزمی، ابو المؤید موفق بن احمد، مقتل الحسين عليه السلام، تصحیح محمد سماوی، قم، دار الهدی ۱۴۲۳ ق.
راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات في غريب القرآن، تصحیح محمد سید کیلانی، بیروت، دار المعرفة [بی تا].

رافعی قزوینی، عبد الکریم بن محمد، التدوین في اخبار قزوین، تصحیح عزیز الله عطاردی، بیروت، نشر عطارد ۱۴۰۸ ق. / ۱۹۸۷ م.

زبیر بن بکار، الاخبار الموفقیات، تحقیق سامی مکی العانی، بیروت، عالم الکتب ۱۴۱۶ ق. / ۱۹۹۶ م.
زمخشری، محمود بن عمر، تفسیر الکشاف، بیروت، دار الکتب العلمیة ۱۹۹۵ م.
سیف بن عمر ضبّی، الفتنة ووقعة الجمل، تصحیح احمد راتب عرموش، بیروت، دار النفائس ۱۴۰۶ ق. / ۱۹۸۶ م.

شفیعی کدکنی، محمد رضا، موسیقی شعر، تهران، نشر آگه ۱۳۷۶ ش.
صدوق، محمد بن علی بن بابویه، الامالی، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات ۱۴۱۰ ق. / ۱۹۹۰ م.
-----، التوحید، تصحیح هاشم حسینی طهرانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۳۸۷ ش.
-----، الخصال، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۳۶۳ ش.
-----، عیون اخبار الرضا عليه السلام، تصحیح مؤسسة آل البيت عليه السلام لاحیاء التراث، قم ۱۴۳۷ ق.
-----، کمال الدین وتمام النعمة، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۴۰۵ ق.
-----، من لا یحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۴۱۴ ق.
طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الكبير، تحقیق حمدی عبد المجید سلفی، قاهره [بی تا].
طبری، محمد بن جریر، تاریخ الرسل والملوک: تاریخ الطبری، تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، بیروت، دار سویدان ۱۹۶۲ - ۱۹۶۷ م.

طوسی، محمد بن حسن، الامالی، تصحیح مؤسسة البعثة، قم ۱۴۱۴ ق.
عسکری، ابو هلال حسن بن عبد الله، کتاب الصناعین، تحقیق علی محمد بجای و محمد ابو الفضل ابراهیم، قاهره، دار الفكر العربی (بی تا).

عماد الدین طبری آملی، بشارة المصطفی لشیعة المرتضی، نجف، مطبعة الحیدریة ۱۳۸۳ ق. / ۱۹۶۳ م.
غلابی بصری، محمد بن یحیی، وقعة الجمل، تصحیح محمد حسن آل یاسین، بغداد، مطبعة المعارف ۱۳۹۰ ق. / ۱۹۷۰ م.

فتال نیشابوری، محمد بن حسن، روضة الواعظین، تصحیح حسین اعلمی، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات ۱۴۰۶ ق. / ۱۹۸۶ م.

قدامة بن جعفر، نقد الشعر، تحقیق محمد عبد المنعم خفاجی، بیروت، دار الکتب العلمیة [بی تا].

- قربانی زرّین، باقر، «واکاوی سروده‌های منسوب به حضرت رضا (علیه‌السلام)»، فرهنگ رضوی، ش ۳۴، تابستان ۱۴۰۰ ش.
- قضاعی، محمد بن سلامة، دستور معالم الحكم و مآثور مكارم الشيم، تصحيح بركات يوسف هبود، بيروت، دار الارقم ۱۴۱۸ ق. / ۱۹۹۷ م.
- قطب راوندی، سعيد بن هبة الله، الخرائج و الجرائح، تحقيق مؤسسة الامام المهدي (علیه‌السلام)، قم ۱۴۰۹ ق.
- قلقشندی، احمد بن علی، صبح الاعشى فی صناعة الانشا، قاهره، وزارة الثقافة والارشاد ۱۹۶۳ م.
- قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تصحيح السيد طيب موسوی جزائری، مطبعة النجف ۱۳۸۷ ق.
- کشی، محمد بن عمر، معرفة الرجال، اختيار الشيخ الطوسي، تصحيح حسن مصطفوی، مشهد، دانشگاه مشهد ۱۳۴۸ ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الكافي، تحقيق على اكبر غفّاری، بيروت، دار التعارف ۱۴۰۱ ق.
- مبّرّد، محمد بن يزيد، الكامل في اللغة والادب، تحقيق محمد ابو الفضل ابراهيم و السيد شحاته، قاهره، مكتبة نهضته مصر ۱۳۷۶ ق. / ۱۹۵۶ م.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، بيروت، مؤسسة الوفاء ۱۴۰۳ ق. / ۱۹۸۳ م.
- مجمّل التواريخ و القصص (از مؤلفی ناشناخته)، تصحيح اكبر نحوی، تهران، بنياد موقوفات دکتر محمود افشار ۱۳۹۹ ش.
- مُحلّی، حمید بن احمد، الحدائق الوردية في مناقب ائمة الزيدية، تصحيح مرتضى بن زيد محطوری حسنی، صنعاء، مكتبة مركز بدر ۱۴۲۳ ق.
- مرزبانى، محمد بن عمران، معجم الشعراء، تحقيق عبد الستار احمد فراج، قاهره، مطبعة عيسى البابي الحلبي ۱۳۷۹ ق. / ۱۹۶۰ م.
- مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب ومعادن الجوهر، تصحيح شارل پلا، بيروت ۱۹۷۹ م.
- مسكويه، احمد بن محمد، تجارب الأمم، تصحيح ابوالقاسم امامی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۸۰ ش.
- مسلم نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحيح مسلم بن حجاج، تصحيح محمد فؤاد عبد الباقي، استانبول و تونس، دارالدعوة و دارسحنون ۱۴۱۳ ق. / ۱۹۹۲ م.
- مصباح الشريعة و مفتاح الحقيقة (منسوب به امام جعفر صادق (علیه‌السلام))، تصحيح عمرو بن معديكرب الهمدانی، صنعاء، مؤسسة الهمداني الثقافية ۲۰۲۰ م.
- مفيد، محمد بن محمد، الاختصاص، تصحيح على اكبر غفّاری، بيروت، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات ۱۴۰۲ ق. / ۱۹۸۲ م.
- ، الارشاد في معرفة حجج الله على العباد، تحقيق مؤسسة آل البيت (علیهم‌السلام) لتحقیق التراث، بيروت، دار المفید ۱۴۱۴ ق. / ۱۹۹۳ م.
- مُندسی، مطهر بن طاهر، كتاب البدء و التاريخ، تصحيح كلمان هوار، پاریس ۱۸۹۹ - ۱۹۱۹، چاپ افست تهران، مكتبة الاسدی ۱۹۶۲ م.

منتجب الدین رازی، علی بن عبیدالله، الاربعون حدیثاً عن اربعین شیخاً من اربعین صحابياً فی فضائل الامام امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام، قم، مکتبه العلامة المجلسی ۱۴۰۸ ق.
منوچهری دامغانی، احمد بن قوص، دیوان منوچهری دامغانی، تصحیح سید محمد دبیرسیاقی، تهران، انتشارات زوار ۱۳۷۰ ش.

مؤید، علی حیدر، دیوان اهل البيت علیهم السلام، بیروت، دارالعلوم ۲۰۰۲ م.
میدانی، ابوالفضل احمد بن محمد، مجمع الامثال، تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، بیروت، دارالجيل ۱۴۰۷ ق./ ۱۹۸۷ م.

ناطق بالحق، یحیی بن حسین، تیسیر المطالب فی امالی الامام ابی طالب، تصحیح یحیی عبد الکریم فضیل، بیروت، مؤسسة الاعلمي للمطبوعات ۱۳۹۵ ق./ ۱۹۷۵ م.
نجاشی، احمد بن علی، فهرست اسماء مصنفی الشيعة المشتهر برجال النجاشي، تصحیح سید موسی شبیری زنجانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی ۱۴۰۷ ق.

نسفی، عمر بن محمد، القند فی ذکر علماء سمرقند، تصحیح یوسف هادی، تهران، مرکز نشر میراث مکتوب ۱۳۷۸ ش.

نصر بن مزاحم منقری، وقعة صقین، تحقیق عبد السلام محمد هارون، بیروت، دارالجيل ۱۹۹۰ م.
نظامی عروضی سمرقندی، احمد بن عمر، چهار مقاله، تصحیح محمد قزوینی و محمد معین، تهران، کتابخانه ابن سینا ۱۳۴۳ ش.

نهج البلاغه، گردآوری شریف رضی، تصحیح صبحی صالح و فارس تبریزیان، قم، دار الهجرة ۱۴۱۹ ق.
وزّام، مسعود بن عیسی، تنبیه الخواطر ونزهة النواظر المعروف بمجموعة وزّام، تهران، انتشارات آخوندی [ابی تا].

یاقوت حموی، یاقوت بن عبد الله، معجم الادباء، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار الغرب الاسلامی ۱۹۹۳ م.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب بن واضح، تاریخ الیعقوبی، بیروت، دار صادر [ابی تا].